

A Jurisprudential Examination of the Benefiting of Indebted Deceased Persons from the Public Treasury (Bayt al-Māl)

Behnam Ghanbarpour^{*1}

Received date: 2025/10/03

Acceptance date: 2025/12/14

Extended abstract

Introduction: In view of the fact that when a person dies leaving no property to discharge their debts, neither the guardian nor the heirs of the deceased bear any legal obligation to pay those debts, it is noteworthy that Article 226 of the Law on Probate Affairs stipulates: “The heirs of the deceased are not required to pay the creditors anything beyond the estate of the deceased”. Although moral principles dictate that the children, relatives, or reputable members of the Muslim community-if financially able-should charitably assist in repaying the debts of an insolvent decedent, such moral expectations do not create any binding legal or religious duty. If, the heirs or charitable members of Muslim community refuse to pay the debts of an insolvent decedent from their personal assets, and considering that the *Islamic ruler* (ḥākim-e islāmī) acts for the general welfare of the Muslim community-and may, in certain cases, benefit from and inherit the property of a deceased Muslim who dies wealthy but without heirs under the legal maxim “*al-ḥākim wārīṭ man lā wārīṭ lah*” (the ruler is the heir of one who has no heir)-a number of legal questions arise:

Does the Islamic ruler bear any responsibility for the payment of legitimate debts owed by an insolvent deceased Muslim? Would recognizing the liability of the public treasury (*bayt al-māl*) to pay these debts not open the door to potential abuse of rights by certain individuals? Since Islamic compassion requires that creditors under such exceptional circumstances receive support and assistance from the Islamic state, and because social justice and economic security cannot tolerate indifference toward this class of wronged creditors, it becomes necessary to examine the general and specific evidence of the Qur’ān, ḥadīth, and relevant jurisprudential principles in order to provide a reasoned and coherent answer to this issue. As for the research background and the innovative aspect of the present study, it can be said that no independent and comprehensive work has yet been conducted on this subject. Accordingly, this study, mindful of the financial distress suffered by certain rightful creditors of insolvent deceased debtors, aims to investigate the religious and legal sources in order to substantiate the proposed hypothesis—namely, that under certain conditions a portion of such debts may justly be paid from the funds of the Islamic public treasury.

Methodology: The present study has been conducted using a descriptive–analytical method, employing a documentary research approach. Data collection was carried out through the note-taking technique, based on extensive consultation of reputable physical and digital libraries. Furthermore, in compiling the theoretical discussions, the study has drawn upon existing scholarly articles that address the issue of the social responsibility of Islamic rulers in relation to the welfare and interests of the Muslim community.

^{1*} Associate Professor, Department of Law, Qaemshahr Branch, Islamic Azad University, Qaemshahr, Iran. (Corresponding Author)
behnamghanbarpor45@yahoo.com

Results: The findings of this research indicate that the Islamic ruler bears responsibility for the collective welfare of the Muslim community, and that the principle of social liability of Islamic governors regarding the livelihood and well-being of the people is a matter of consensus among jurists. However, the scope and nature of the ruler's liability in relation to the debts of insolvent deceased persons remain subjects of scholarly disagreement. Some jurists, invoking the jurisprudential maxim "*al-muflis fī amān Allāh*" ("the insolvent is under the protection of God"), hold that the ruler is not liable for such debts—drawing analogy to the exemption of the ruler from paying a deceased husband's unpaid dowry from the public treasury (*bayt al-māl*). Others, however, have qualified such liability, asserting that governmental responsibility may arise only when the debtor's insolvency has not resulted from negligence or moral corruption in the creation of the debt.

Conclusion: Economic security constitutes one of fundamental indicators of a nation's national security, ensuring that individuals within society may engage in economic activities free from anxiety, or uncertainty. Accordingly, the commitment of an Islamic government to guarantee the recovery of legitimate claims—particularly those not arising from deliberate misconduct, corruption, or fraud—may be regarded as a manifestation of the nation's maturity and institutional vitality. Islamic government, founded upon moral principles such as compassion toward Muslims, cooperation, mutual assistance, and the preservation of public welfare, bears a moral and legal responsibility toward certain classes of debtors, such as insolvent deceased persons. Abandoning such individuals would contradict the maxim "*al-muflis fī amān Allāh*" (the insolvent is under the protection of God). the preservation of economic security, which serves as a foundation for both national and social stability, constitutes an inescapable necessity for any Islamic state. The payment of the debts of an insolvent deceased person from the public treasury (*bayt al-māl*) may be justified by invoking the general implication of Qur'ān 9:60 (*Sūrat al-Tawbah*), whereby such individuals may be considered among the "*ghārimīn*" (those burdened by debt) and hence eligible recipients of charitable allocations (*ṣadaqāt*). Numerous narrative traditions (*aḥādīth*) support the liability of the public treasury with respect to the debts of Muslims. For instance, it has been transmitted that if a person dies leaving debts behind, it becomes the duty of the Imam of the Muslims to settle those debts. Reliance on several jurisprudential principles (*qawā'id fihiyya*) may further substantiate this claim, including:

"man lahu al-ghunm fa- 'alayhi al-ghurm" (he who benefits must also bear the burden),

"talāzum al-namā' wa al-dark" (growth and risk are concomitant),

"al-kharāj bi-l-ḍamān" (entitlement follows liability),

"lā yubṭalu dam al-muslim" (the rights of a Muslim may not be rendered void),

"al-ḥākim wārīt man lā wārīt lah" (the ruler inherits from one who has no heir), and

"nafy ḍarar ghayr mutadārak" (the elimination of uncompensated harm).

To safeguard and compensate this category of insolvent deceased debtors, the Islamic state must enact fair and conditional legislative measures, as assuming unconditional responsibility for such debts could create opportunities for potential abuse or fraudulent claims by opportunistic individuals. Hence, it is essential that governmental liability for these debts be subject to specific and verifiable conditions. It is therefore recommended that: (a) the extent of the public treasury's liability toward such debts be clearly defined; (b) in order to prevent corruption, collusion, and fictitious contracts, a specialized committee, under the supervision of qualified experts, should investigate and verify the financial circumstances of insolvent deceased persons and the authenticity of the claimed debts; and (c) the establishment of insurance mechanisms, compensation funds, and benevolent or charitable institutions dedicated to assisting such individuals would constitute a constructive and practical measure toward fulfilling the principles of justice and compassion in Islamic governance.

Keywords: Baitul Mal, Debt, Insolvent Deceased, Responsibility of Islamic Ruler.

بررسی فقهی بهره‌مندی متوفیان بدهکار از بیت المال

بهنام قنبرپور^{۱*}

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۷/۱۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۲۳

چکیده

تتبع به عمل آمده حکایت از آن دارد که برخی از متوفیان، بدون آن که در زمان حیات، فساد و تقصیری مرتکب شده باشند گاهی در فعالیت‌های اقتصادی و شغلی دچار ورشکستگی شده و به تبع آن، طلبکارانی از خود بجا می‌گذارند. اکنون با این فرض که دیگر ماترکی برای ادای دیون متوفی نمانده باشد و ورثه‌ها و عدول مسلمین نیز از پرداخت دیون این قبیل افراد، امتناع بورزند این پرسش به ذهن متبادر است آیا حاکم اسلامی که در برخی موارد از متوفی معسر بلا وارث منتفع است، تعهدی در قبال پرداخت این قبیل دیون ندارد؟ پژوهش حاضر که به روش توصیفی-تحلیلی سامان یافته است، بر این عقیده تاکید می‌ورزد که پرداخت بدهی متوفی معسر از سهم غارمین توسط حاکم اسلامی با عنایت به اطلاق و عموم آیات، روایات و دلایلی چون صیانت از امنیت اقتصادی کشور و با تمسک به قواعدی چون «لایبطل حق مسلم» و «من له الغنم و علیه العزم» توجیه پذیر است؛ مشروط بر این که دیون متوفی معسر از باب اتفاق بوده با تقلب، تقصیر و فساد محقق نشده باشد.

واژگان کلیدی: دیون، متوفی معسر، مسؤولیت حاکم اسلامی، بیت المال.

مقدمه و بیان مساله

در جامعه کنونی، زیان دیدگانی هستند که به دلایل موجه نیازمند کمک و حمایت مالی می‌باشند مانند طلبکاران نیازمند که از مطالبه حقوق خود عاجزند یا بدهکاران معسر که دیون آنها به دلایل فوت یا علل دیگر، بلا پرداخت باقی مانده است. در چنین شرایطی، اخلاق و عدالت اجتماعی ایجاب می‌کند که حقوق طلبکاران تضمین گردد و یا دیون بدهکاران که بدهی آنان ناشی از فساد و اسراف نبوده تادیه گردد. به عنوان مثال با بررسی به عمل آمده از برخی پرونده‌های محاکم قضایی بعضا مشاهده می‌شود که تعدادی از زنان بی‌سرپرست و تهی‌دست و فرزندان آنان که جزء آسیب پذیر ترین اقشار جامعه در برابر آسیب‌های اجتماعی محسوب می‌شوند به علت وفات سرپرست خانواده با فقر اقتصادی و محرومیت از رفاه و امکانات اولیه اجتماعی و پنجه نرم می‌کنند. چه بسا در برخی موارد، بیماری‌هایی متعدد روحی و روانی مانند افسردگی، اضطراب، بی‌هویتی و ... این قشر ضعیف را تهدید می‌کند و گاهی نیز جهت تأمین معاش به اعتیاد و تن فروشی و دیگر معضلات اجتماعی روی می‌آورند.

به همین سبب است که قانون‌گذار در ماده ۲۱ قانون اساسی در بند ۴ با ساز و کارهای تقنینی با ایجاد بیمه خاص بیوگان و زنان سالخورده بی‌سرپرست، پیش‌بینی‌های لازم در این زمینه مقرر نموده و برای مساعدت این قشر محروم، گام‌های کوچک اما ناکافی برداشته است. یا بر اساس ماده ۱۰ قانون بیمه اجباری شخص ثالث، بنا به هر دلیلی که در همان قانون احصا شده اگر زیان دیده ناشی از حوادث رانندگی نتوانند از مقصر خسارت دریافت کند صندوق تأمین خسارت‌های بدنی خسارت‌های حاصله را جبران می‌کند.

با این وصف، نظر به اینکه هرگاه شخصی وفات کند و مالی برای تأدیه نداشته باشد، ولی و ورثه او تعهد حقوقی نسبت به پرداخت دیون وی ندارند؛ چنان که ماده ۲۲۶ قانون امور حسبی اشاره می‌کند که: ورثه متوفی ملزم نیستند غیر از ترکه، چیزی به بستانکاران بدهند؛ اگرچه اخلاق حکم می‌کند که فرزندان و اقارب متوفی یا عدول مسلمین اگر تمکن مالی داشته باشند نسبت به این مهم، اقدامات خیرخواهانه به عمل آورند و نسبت به پرداخت بدهی متوفی معسر مبادرت ورزند؛ اما تکلیف شرعی و قانونی برای آنان ایجاد نمی‌کند.

حال اگر ورثه متوفی یا عدول مسلمین، حاضر به پرداخت دیون متوفی از اموال شخصی خود نباشند با عنایت به این که حاکم اسلامی برای مصالح عامه مسلمین فعالیت می‌کند و گاهی هم از مسلمان متوفی موسر که وارثی ندارد و حسب قاعده «الحاکم وارث من لا وارث له» منتفع است و ارث می‌برد، این پرسش‌ها را به ذهن متبادر می‌کند که آیا حاکم اسلامی مسئولیتی در قبال پرداخت این گونه دیون بحقه مسلمان متوفی معسر نخواهد داشت؟ با چه دلایلی می‌توان حکومت اسلامی را نسبت به پرداخت این قبیل دیون متعهد دانست؟ آیا تعهد بیت‌المال نسبت به پرداخت این قبیل دیون، اسباب سوء استفاده از حق را برای یک عده فراهم نمی‌کند؟

از آنجایی که رافت اسلامی ایجاب می‌کند که طلبکاران در چنین شرایط خاص، مورد حمایت و مساعدت دولت اسلامی قرار گیرند و همچنین عدالت اجتماعی و امنیت اقتصادی، بی تفاوتی نسبت به این قشر که بلا جهت مغبون شده اند را بر نمی‌تابد؛ لذا برای ارائه پاسخی مستدل و منطقی در این زمینه، ضرورت دارد که نخست، عمومات و اطلاعات آیات و روایات و ادله و قواعد فقهی مرتبط با اثبات این موضوع مورد بررسی قرار گیرد.

در خصوص پیشینه تحقیق و جنبه نوآوری پژوهش حاضر می‌توان گفت که تاکنون پژوهشی مستقل و جامعی در این زمینه صورت نگرفته است؛ لذا پژوهش حاضر با عنایت به وضعیت نابسامان مالی عده‌ای از طلبکاران محقق نسبت به متوفی مدیون معسر، تصمیم به تحقیق در متون دینی و اثبات فرضیه مذکور نموده است که شاید از این رهگذر با اتخاذ تدابیری، بخشی از طلب برخی طلبکاران از خزانه حکومت اسلامی مشروط به شرایطی پرداخته شود.

۱- مفهوم شناسی

۱-۱- حاکم اسلامی

لفظ حاکم در لغت به معنی داور، قاضی، فرمان‌روا، والی و متصدی اداره یک مملکت است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۱۲۶، ابن منظور، ۱۴۰۵: ۱۲، ۱۴۲: ۱۴۲، فیومی، ۱۴۱۴: ۲، ۱۴۸)؛ در اصطلاح نیز حاکم به کسی گفته می‌شود که در حوزه محاکم قضایی حکم کند و یا در قلمرو یک سرزمینی، حکمرانی کند و مانع از ارتکاب ظلم شود (درگاهی و عندلیبی، ۱۳۹۴: ۲۶)؛ بر پایه آموزه‌های دین اسلام حاکم اصلی، ذات اقدس الهی است و به

تبع آن به نبی اکرم (ص) و پس از ایشان به ائمه اطهار و در عصر غیبت به فقیه جامع الشرایط اطلاق می‌گردد که اداره و حکمرانی جامعه به عهده می‌گیرد (موسوی خمینی، ۱۴۳۴: ۲۱، ۵۰).

۱-۲- بیت المال

بیت‌المال یا بیت‌الاموال، جایی است که مال غنیمت و مال متوفی را بعد از ضبط در آن نگاه می‌دارند و در اصطلاح به معنی آن مال است که همه مسلمانان را در آن حق باشد؛ لذا در زمان خلفاء، بیت‌المال عبارت بود از خزانه دولت اسلامی که اموال و ذخایر حکومتی در آن جمع‌آوری می‌شده است و به عنوان مرکز خزانه خلافت اسلامی به شمار می‌آمد و نخستین کسی که در تاریخ اسلام، بیت‌المال را تأسیس نمود، خلیفه دوم بود و مازاد اموال غنیمت را در آن می‌نهاد (دهخدا، ۱۳۷۷: ۵۱۴۴).

از این رو دو شاخصه، عمومی و امانی بودن با مفهوم بیت‌المال همراه بود به گونه‌ای که هرگاه واژه بیت‌المال به کار برده می‌شد، اموال عمومی مسلمانان که نزد حاکم و والی امانت بود به ذهن متبادر می‌شد و پس از آن این واژه به مرور زمان از مفهوم اصطلاحی نخستین خود، یعنی محل نگه‌داری اموال عمومی و خزانه دولت اسلامی انصراف پیدا کرد و به معنای هر مالی که همه مردم در آن سهم دارند و متعلق به همگان است به کار می‌رفت (همان).

۱-۳- اعسار

اعسار نیز مصدر باب افعال از ماده عسر مشتق شده است و به معنی تنگدستی و تهی‌دستی در برابر یسر آمده است و در اصطلاح به کسی اطلاق می‌شود که از عهده ادای دیون و قرض خود بر نمی‌آید (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۵۶۶) و در چند جا از قرآن کریم به آن اشاره شده است از جمله سوره طلاق آیه ۷، با این عنوان: «سَيَجْعَلُ اللَّهُ بَعْدَ عُسْرٍ يُسْرًا».

از منظر حقوق نیز، معسر کسی است که به واسطه عدم کفایت دارایی یا عدم دسترسی به مال خود، قادر به تأدیه مخارج محاکم یا دیون خود نباشد (جعفری لنگرودی، ۱۳۸۸: ۶۳)؛ لذا در فقه نیز چنانچه اعسار شخصی ثابت شود از حبس رها می‌گردد و اشتغال به کاسبی بر او واجب نمی‌باشد؛ زیرا خداوند در سوره بقره آیه ۲۸۰ می‌فرماید: «وَإِنْ كَانَ ذُو عُسْرَةٍ فَنَظِرَةٌ إِلَىٰ مَيْسَرَةٍ»؛ اگر مدیون تنگ‌دست بود، باید تا حصول گشایش به او مهلت داده شود (شهید ثانی، ۱۴۱۰: ۴، ۴۰).

۲- ادله اثبات مسولیت حاکم در قبال دیون متوفی معسر

پیش از این اشاره شد زمانی که شخصی می‌میرد، دیون و بدهی‌های او چه حال و چه موجدل در اسرع وقت به صورت نقد باید پرداخت شود و معمولاً افراد در این موقعیت اموالی را برای ورثه باقی می‌گذارند، در صورتی که دارایی‌های او از بدهی‌های وی بیشتر باشد مشکلی وجود ندارد؛ زیرا ورثه‌ها می‌توانند از این اموال و دارایی، دیون متوفی را بپردازند. اما در صورتی که دارایی و ثروت متوفی پاسخگوی دیون او نباشد یا در آخر عمر با ورشکستگی مالی مواجه شود، چه کسی یا چه کسانی مسولیت پرداخت بدهی‌های متوفی مثل مهر زوجه را بر عهده دارند؛ بدون تردید وارثین متوفی به لحاظ شرعی و قانونی، مسوولیتی در قبال تعهدات دیون و سایر الزامات مورث ندارند؛ اکنون با استناد به دلایل ذیل می‌توان ادعا کرد که حاکم اسلامی نمی‌تواند نسبت به دیون متوفی مسلمانی که از روی فساد و تقلب محقق نگردیده بی‌تفاوت باشد:

۲-۱- قرآن کریم

قرآن کریم که آینه تمام نما و حقیقی توجه جامعه اسلامی به همنوعان تهی‌دست است اگر به احکام نهفته در تکوینات آن به درستی عمل شود بسیاری از مشکلات اجتماع مرتفع خواهد شد؛ لذا واژه‌هایی نظیر فقرا، مساکین و غارمین در قرآن مجید از حل مشکلات اقتصادی قشر کم‌درآمد و آسیب‌پذیر جامعه حکایت دارد. به عنوان مثال خداوند متعال در کلام وحی درباره تقسیم زکات: «إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ وَالْمَسْكِينِ وَالْعَامِلِينَ عَلَيْهَا وَالْمُؤَلَّفَةِ قُلُوبُهُمْ وَفِي الرِّقَابِ وَالْغَارِمِينَ وَ...» (توبه: ۶۰)؛ سهمی از زکات را برای بدهکارانی اختصاص داده که توان پرداخت بدهی خود را ندارند؛ لذا می‌توان گفت که یکی از مصادیق بارز غارمین در جامعه که حاکمان اسلامی باید به آن توجه داشته باشند، پرداخت مهر زوجه

تهی‌دست و بی‌سرپرست است که زوج متوفی معسر او، اموال و ثروتی بجا نگذاشته و با وفات، زوجه و با چند فرزند صغیر را به حال خود رها نموده است در حالی که بدهی متوفی مذکور از روی اسراف و تبذیر نبوده است.

۲-۲-روایات

تشویق و ترغیب دین اسلام به گزاره‌هایی نظیر انفاق، احسان، مواسات، تعاون، صدقه، نذر، وقف، خمس، زکات و ... بیانگر رفع نیازمندی‌های تهیدستان جامعه است و حکایت از آن دارد که مردم و حاکمان در مکتب اسلام نباید غافل و منفعل نسبت به قشر ضعیف و آسیب پذیر جامعه باشند؛ لذا پیامبر اکرم (ص) در همین راستا فرمودند: «مَنْ تَرَكَ دِينَاً او ضَيَاعاً فَعَلَى» (کلینی، ۱۴۰۷: ۱، ۴۰۶)؛ هر کسی بمیرد و از خود بدهی یا بازماندگانی بی‌سرپرست (تهی دست) بجا گذارد بر عهده امام جامعه است که دینش را اداء کند و از بازماندگان او سرپرستی نماید.

یکی از روایاتی که به صراحت می‌تواند بیانگر ادای دیون متوفی معسر توسط حاکم جامعه اسلامی نسبت به مهر زوجه باشد به شرح ذیل است: امام صادق (ع) از قول پیامبر (ص) فرمودند: من از هر مومنی به خود سزاوارترم و اولویت دارم و پس از من این سزاواری و اولویت را علی (ع) دارد. به حضرت عرض شد: معنی این سخن چیست؟ فرمود: فرمایش پیغمبر اسلام است که هر کس بمیرد و از خود بدهی یا بازماندگان بی‌سرپرست بجا گذارد، بر عهده من است که دینش را ادا و از بازماندگانش سرپرستی کنم و هر که بمیرد و مالی نداشته باشد، بر خود ولایت ندارد و چون مخارج عیال خود را نپردازد، بر آنها حق امر و نهی ندارد و پیامبر اسلام (ص) و امیرالمومنین (ع) و امامان بعد از ایشان ملزم اند که مخارج آنها را بپردازند. از این رو ایشان نسبت به خود مردم اولویت دارند و تنها چیزی که موجب شد عموم یهود به اسلام روی آورند همین سخن رسول خدا (ص) بود؛ زیرا ایشان نسبت به خود و عیالات خود آسوده خاطر شدند؛ زیرا دانستند که اگر بی‌سرپرست باشند و خانواده آنها پس از مرگشان، مخارج و سرپرستی نداشته باشند، نگهداری و کفالت آنها بر عهده رسول خدا (ص) و پس از آن حضرت، بر عهده جانشین او است (کلینی، ۱۴۰۷: ۱، ۴۰۶).

امام رضا علیه السلام فرمود: بدهکار هنگامی که قرض می‌گیرد و یا برای کسی ضامن می‌شود تا یک سال اگر توانست می‌پردازد در غیر این صورت امام (ع) از بیت المال قرض او را می‌پردازد (طبرسی، ۱۴۰۸: ۱۳، ۴۰۰).

امام کاظم (ع) می‌فرماید: خداوند، زمامداران الهی را موظف ساخته که زندگی فقیران را بالا ببرند و بدهی بدهکاران را بپردازند و بار سنگین زندگی را از دوش افراد عاقله‌مند بردارند و برهنگان را بپوشانند و به اسیران نیکی کنند (شیخ صدوق، ۱۴۰۶: ۱، ۹۰).

و در جای دیگر که با ما نحن فیه، مرتبط است و موید ادعای ما است، روایتی است که موسی بن بکیر از همین امام معصوم (ع) نقل می‌کند که امام کاظم (ع) فرمود: هر کس رزق خدا را به طور حلال کسب کند تا به مخارج خود و خانواده‌اش بپردازد، همانند جهاد گر در راه خدا است، اگر باز هم برای خرج و خوراک، کمبود داشت به ضمانت خدا و رسولش قرض بگیرد و خوراک خانواده اش را تامین کند و اگر بیش از پرداخت بدهکاری‌اش از دنیا رفت، پرداخت بدهکاری‌اش بر عهده امام (ع) است و اگر او نیز نپرداخت، دین بدهکار برگردن او خواهد ماند و گناهِش بر گردن اوست (حرعاملی، ۱۴۱۲: ۱۸، ۴۲۴).

و از این قبیل روایت که نشانگر وظایف حاکم اسلامی نسبت به متوفی بدهکار است می‌توان به روایتی اشاره کرد که در آن علی (ع) بدهی فرد را به عهده گرفت: ما با رسول خدا (ص) همراه جنازه‌ای بودیم، هنگام نماز بر او، حضرت رسول سوال کرد که آیا این شخص مدیون بوده است؟ گفتند که متوفی مذکور دو درهم بدهکار بوده است؛ حضرت بر او نماز نخواند و فرمود: شما بر او نماز بخوانید، حضرت علی (ع) عرضه داشت یا رسول الله (ص) من بدهی او را می‌پردازم؛ سپس پیامبر (ص) بر او نماز خواند و به حضرت علی (ع) فرمود: خداوند جزای خیر به شما عطا کند و آزاد کند همانگونه که برادر ایمانی خود را از بدهی آزاد کردی (حرعاملی، ۱۴۰۹: ۱۸، ۴۲۴).

۲-۳-حفظ امنیت اقتصادی

امنیت اقتصادی، در میان امنیت‌های دیگر یکی از پررنگ‌ترین امنیت‌های هر کشور محسوب می‌شود، از جمله امنیت اقتصادی و شغلی که رکن اساسی دوام و بقای هر نظام حکومتی است به عنوان مهم‌ترین شاخص امنیت ملی مطرح می‌گردد؛ به عبارت دیگر، تضمین تعهدات مالی همه اقشار جامعه از سوی حاکمان، نشانگر ثبات، آرامش و پایداری اقتصادی یک کشور تلقی می‌شود. به عنوان مثال، بهره‌مندی از ظرفیت بیمه‌ای در

اجرای تعهدات مالی و تاسیس نهادهایی چون صندوق تأمین خسارت‌های بدنی و موسساتی نظیر ستاد مردمی رسیدگی به امور دیه را می‌توان از جمله مولفه‌های رشد و ترقی اقتصادی یک کشور پیشرفته قلمداد کرد؛ بر همین اساس امنیت اقتصادی رهایی از هر گونه تهدید اقتصادی احتمالی است و آزادی از هرگونه شک و ابهام و ترس و اضطراب در وصول نشدن مطالبات و اجر نشدن تعهدات است (بوزان، ۱۳۷۸: ۳۳؛ برومند و همکاران، ۱۳۸۷: ۲۳).

با این تفصیل می‌توان گفت اگر تاجری احتمال دهد که مطالبات و سرمایه او در صورت شکست مدیون در فعالیت‌های اقتصادی از بین می‌رود و قابل پیگیری نباشد ریسک نخواهد کرد بدون تردید این عرصه منفعل و منزوی خواهد شد.

۲-۴- قاعده من له الغنم و علیه الغرم

قاعده مزبور که با عناوین دیگر چون قاعده: «الضمان بالخراج» و «التلازم بین النماء و الدرك» نیز مطرح است، به این معنی است که هر متنفعی باید زیان و خطر دارایی را به عهده گیرد در حالی که از سود دارایی برخوردار می‌شود. به عبارت دیگر کسی که فایده دارایی شرعاً برای او می‌باشد، غرامت آن دارایی نیز بر عهده او است؛ لذا این قاعده عین نص یا حدیث وارده از جانب شارع یا معصوم (ع) نیست بلکه یک قاعده اصطلاحی مستنبط از روایات متعدد است و بیشتر در مورد ضمان تلف عین مرهونه و مبیع در بیع شرط مورد استناد واقع شده است. چرا که در آن صورت اگر به عین مرهونه، آسیبی وارد شود از کیسه صاحب عین مرهونه که خریدار است محسوب خواهد شد و از آن طرف اگر منافعی هم عاید می‌شد از آن خریدار خواهد بود؛ زیرا اگر آن مال می‌سوخت یا تلف می‌شد از مال مشتری تلف می‌گردید پس منافع حاصله از مبیع هم در بیع شرط مال خریدار است (حر عاملی، ۱۴۱۲: ۱۲، ۳۵۵).

شایان ذکر است قاعده مذکور با نظریه خطر که در قرون اخیر در مکاتب حقوقی غرب مطرح است برابری می‌کند، لذا ملازمه بین استفاده از منافع و اموال و مسئولیت ادای دیون به قاعده: من له الغنم و علیه الغرم معروف است.

با این توضیح می‌توان استدلال کرد، وقتی دولت اسلامی، روزانه میلیون‌ها دلار از درآمد ناشی از فروش نفت و دیگر ذخایر کشور منتفع می‌شود به واسطه گرفتن مالیات از مردم و در اختیار داشتن اموال عمومی مانند معادن و ذخایر ارزشمند که در واقع متعلق به آحاد مردم است. بایسته است از شخص متوفی که به علت ورشکستگی و تهی‌دستی قادر به پرداخت دیون ممتاز خود نظیر مهر زوجه نبوده است دست‌گیری نماید و حصه‌ای از درآمد حاصل از عایدات مذکور را به این قبیل افراد اختصاص دهد، چرا که یکی از ثمرات تشکیل خزانه عمومی و بیت المال، مساعدت و اعانه این قبیل افراد زیان دیده و بدهکار است.

۲-۵- قاعده لا یبطل دم المسلم

تمسک به این قاعده در اثبات مدعا به این‌گونه است که قاعده مذکور از مهم‌ترین قواعد باب دیات به شمار می‌آید و در روایات متعددی مورد اشاره واقع شده است، از جمله ابی بصیر از قول امام صادق (ع) می‌گوید: «از امام صادق (ع) درباره حکم مردی که عمداً کسی را به قتل برساند و سپس فرار کند و دستیابی به او هم ممکن نباشد سوال کردم؛ حضرت پاسخ فرمود: اگر مال دارد از اموالش دیه گرفته می‌شود و الا از خویشانش به صورت الاقرب فالاقرب گرفته می‌شود اگر خویشاوندی ندارد، امام دیه او را می‌دهد، زیرا خون مسلمان باطل نمی‌شود» (حر عاملی، ۱۴۱۲: ۲۹، ۱۴۴).

چنانچه عبدالله بن سنان نیز از امام صادق (ع) روایت می‌کند: که امر مومنان در مورد مردی که کشته شده بود و کسی نمی‌دانست قاتل او کیست چنین قضاوت فرمودند: اگر مقتول اولیایی داشته باشد که تقاضای دیه نمایند از محل بیت المال دیه او را بپردازند (حر عاملی، ۱۴۱۲: ۲۹، ۱۴۶). همچنین مرحوم خویی عقیده دارد: هنگامی که فرد کشته شده در میان مردم و بازار پیدا شود یا بر روی پلی یا چاهی و ساختمانی و یا خیابانی، یعنی در جایی پیدا شود که نتوان قتل او را به شخص خاص یا گروه معینی و یا آبادی خاصی نسبت داد، در این حال دیه او به عهده بیت المال مسلمین است (موسوی خویی، ۱۴۱۰: ۷۶).

علاوه بر آن، اگر مسلمانی مرتکب قتل یا جرح از روی خطا شود و عاقله‌ای هم نداشته باشد در این صورت زمامدار جامعه اسلامی عاقله او محسوب می‌شود باید دیه در ذمه وی را بپردازد، چرا که اگر چنین شخصی وفات می‌کند و ثروت و دارایی از خود بجا می‌گذاشت و ورثه هم نداشت امام یا حاکم اسلامی ورثه او بودند (همان).

به همین منوال در مانحن فیه می‌توان استدلال کرد که مسئولیت قائم مقامی دولت اسلامی صرفاً محدود به پرداخت دیه قتل و جرح نیست؛ بلکه اگر چنانچه دیون یک شهروند همچون دیون زوج متوفی معسر که زوجه او از دسترسی به حق و حقوق مالی بنا به عللی همچون فقر و نداری، مأیوس و محروم مانده است و طلب او بلاپرداخت بماند و سرمایه‌ای هم از ناحیه زوج باقی نباشد که استیفاء کند، بر حاکم اسلامی واجب است در این خصوص تدابیری مساعد اتخاذ نماید.

۲-۶- الحاکم وراثت من لا وارث له

یکی از قواعد فقهی دیگر که با تمسک به آن می‌توان مسئولیت بیت‌المال را در پرداخت مهر زوجه از جانب زوج متوفی معسر توجیه نمود قاعده «الحاکم وراثت من لا وارث له» است؛ به این معنی که اگر کسی بمیرد و وارثی نداشته باشد، دارایی او به امام (ع) یا در زمان غیبت امام معصوم (ع) این مال تحت تصرف نایب وی که جامع شرایط است قرار می‌گیرد. منشأ این ادعا نیز روایاتی است که در این باب وارد شده است (سبزواری، ۱۴۱۳: ۳۵۶)؛ روایاتی از قبیل: «من مات و لیس له وارث فما له من الانفال»؛ ارث کسی که وارثی ندارد جزء انفال است (کلینی، ۱۴۰۷: ۷، ۱۶۹).

قانون ایران نیز به تبعیت از فقه اسلام در ماده ۸۶۶ قانون مدنی می‌گوید: در صورت نبودن وارث، امر ترکه متوفی راجع به حاکم است. ماده ۳۳۵ قانون امور حسبی نیز مقرر می‌دارد که این اموال باید به خزانه دولت داده شود تا برابر مقررات به مصرف برسد.

وجه استدلال به این قاعده جهت جبران خسارت وارده بر زوجه تهیدست بی‌سرپرست این است که همانگونه حاکم از اموال و دارایی زوج متوفی بلاوارث منتفع است، حسب قاعده «تلازم نماء و درک» یا «من له الغنم و علیه الغرم» اگر دیونی یا غرامتی بر چنین شخصی عارض شد بدون آنکه اسراف و فساد در میان باشد و ورثه و اقارب نیز این بار سنگین را به عهده نگیرند، چه کسی سزاوارتر از حاکم اسلامی است که به این امر مهم مبادرت ورزد؟ بنابراین همان‌گونه که حاکم اسلام در زمان اخذ بهره و سود ذی النفع بود اکنون در زمان تحقق ضرر و خسارت نیز نباید از بار مسئولیت امتناع ورزد.

۲-۷- قاعده مصلحت

مصلحت به معنی خیر و نیکی است و جمع آن مصالح می‌باشد ضد واژه فساد است (طریحی، ۱۳۷۵: ۳۸۹/۲) و در اصطلاح به معنی دفع ضرر و مفسده و جلب مصلحت است (لنگرودی، ۱۳۷۰: ۱۵۸). لذا غزالی مصلحت را این گونه تعریف می‌کند که مصلحت یعنی صیانت از مقصود شرع که بر پنج اصل نهاده شده است که آن پنج اصل عبارتند از: حفظ دین، جان، ناموس، نسل و مال مردم است، که هرچیزی اگر بخواهد این پنج مهم را تهدید کند خلاف مصلحت است، لذا حفظ این اصول از ضروریات دین اسلام است (غزالی، ۱۳۲۴: ۲۸۶/۱).

با این توضیح می‌توان گفت جامعه‌ای که حاکمیت اسلامی در آن قدرت ندارد که امنیت اجتماعی و اقتصادی مردم را حفظ کند و نظم و امنیت اقتصادی آن جامعه مضطرب باشد، چگونه می‌توان ادعا کرد چنین جامعه‌ای متمدن و رشد یافته است. لذا امنیت اقتصادی و شغلی آحاد مردم در میان امنیت‌های دیگر از پر رنگ‌ترین امنیت‌های هر کشور محسوب می‌شود و به‌عنوان مهم‌ترین شاخص امنیت ملی مطرح می‌گردد. به عبارت دیگر، تضمین تعهدات مالی همه اقشار جامعه از سوی حاکمان، نشانگر ثبات، آرامش و پایداری اقتصادی یک کشور تلقی می‌شود؛ به عنوان مثال، بهره‌مندی از ظرفیت بیمه‌ای در اجرای تعهدات مالی و تأسیس نهادهایی چون صندوق تأمین خسارت‌های بدنی و موسساتی نظیر ستاد مردمی رسیدگی به امور دیه را می‌توان از جمله مولفه‌های رشد و ترقی اقتصادی یک کشور پیشرفته قلمداد کرد. بر همین اساس امنیت اقتصادی رهایی از هر گونه تهدید اقتصادی احتمالی است و آزادی از هرگونه شک و ابهام و ترس و اضطراب در وصول نشدن مطالبات و اجر نشدن تعهدات است (بوزان، ۱۳۷۸: ۳۳؛ برومند و همکاران، ۱۳۸۷: ۲۳).

مثلا اگر کاسبی احتمال دهد که مطالبات و سرمایه او در صورت شکست مدیون در فعالیت‌های اقتصادی از بین می‌رود و قابل پی‌گیری نباشد دست به فعالیت اقتصادی کلان نخواهد زد و در پی آن، عرصه اقتصادی جامعه، منفعل و بی‌رونی خواهد ماند. لازم به ذکر است برای پیشگیری از سو استفاده‌های احتمالی برخی از مدیونین نظیر قراردادهای صوری و تبانی بین داین و مدیون نیاز به تصویب قوانین خاص در این خصوص است که در آن پرداخت بدهی‌های متوفی معسر مشروط به وجود شرایط و مقدمات خاص مقرر شده باشد و کارشناسانی مومن و متخصص با پشتوانه قانونی و حکومتی بر این امر مهم نظارت مستقیم داشته باشند.

۲-۸- نفی ضرر غیر متدارک

برخی از فقها استعمال لا در قاعده لاضرر و لا ضرار را بر معنی ضرر غیر متدارک تفسیر نمودند، یعنی ضرر تدارک و جبران نشده در اسلام وجود ندارد (عواید الایام: ۱۳۲۱، ۲/۲۶۸)، یعنی هر شخص حقیقی و حقوقی به دیگری ضرر و خسارتی وارد کند ملزم است آن ضرر را به نوعی جبران کند. با این توضیح می‌توان گفت شایسته است حسب قاعده لاضرر و لا ضرار، حاکم اسلامی ضرر و زیان و خسارات احتمالی بوجود آمده مسلمین را که بدون تقصیر و افساد محقق شده تدارک نماید و تدابیری اتخاذ نماید یا با ایجاد صندوق های بیمه ای، بدهکاری این قبیل متوفیان معسر بی تقصیر از بیت المال جبران گردد.

نتیجه‌گیری و پیشنهاد

امنیت اقتصادی یکی از شاخص‌های مهم امنیت ملی کشور است که افراد جامعه بتوانند در آن بدون دغدغه و ترس و ابهام به فعالیت‌های اقتصادی بپردازند از این رو، تضمین حکومت اسلامی نسبت به وصول مطالبات برخی از اقشار جامعه که از روی عمد و فساد و تقلب محقق نشده باشد نماد رشد یافتگی و بالندگی آن کشور تلقی می‌شود.

حکومت اسلامی که اساسش بر موازین اخلاقی چون رأفت به مسلمین، تعاون، مواسات و حفظ مصالح عامه بنا شده است نسبت به دیون برخی از اقشار جامعه همانند متوفیان معسر بدهکار وظایفی دارد و رها کردن آنان به حال خود «المفلس فی امان الله» را بر نمی‌تابد، لذا لزوم حفظ امنیت اقتصادی که زمینه امنیت ملی و اجتماعی است برای یک کشور ضرورتی اجتناب ناپذیر است. پرداخت بدهکاری متوفی معسر از بیت المال را می‌توان با تمسک اطلاق آیه شریفه ۶۰ سوره توبه، توجیه پذیر دانست و آنان را از غارمین و مستحق صدقات تلقی نمود.

روایات متعددی وجود دارد که مؤید مسئولیت بیت المال نسبت به دیون مسلمین است؛ به عنوان مثال، کسی که بمیرد و دیونی بر جا گذارد از وظایف امام مسلمین است که آن را بپردازد. تمسک به قواعد فقهی متعددی چون: «مَنْ لَهُ الْغَنَمُ وَ عَلَيْهِ الْغَرَمُ» و «تَلَاْزِمُ نَمَاءٍ وَ دَرَكٍ» و «الْخَرَجُ بِالْضَمَانِ» و «لَا يَبْطُلُ دَمُ الْمُسْلِمِ» و «الْحَاكِمُ وَارِثٌ مَنْ لَا وَارِثَ لَهُ» جهت حفظ نظام با عنایت به نفی ضرر غیر متدارک در جامعه اسلامی می‌تواند مثبت این ادعا باشد.

حکومت اسلامی برای حمایت و جبران خسارت این گروه از متوفیان نیازمند به تدوین و تصویب قوانینی منصفانه و مشروط به شرایطی است زیرا به عهده گرفتن پرداخت این گونه دیون گاهی امکان سوء استفاده احتمالی را برای برخی از افراد سود جو، فراهم می‌آورد؛ به همین جهت بایسته است حکومت اسلامی، مسوولیت پرداخت چنین دیونی را به فراهم بودن شرایطی مشروط نماید.

پیشنهاد می‌گردد: اولاً میزان تعهد بیت المال نسبت به مقدار بدهی افراد تعیین شود؛ ثانیاً برای پیشگیری از هرگونه فساد، تبانی و قراردادهای صوری، کار گروهی با نظارت متخصصین و کارشناسان خبره، وضعیت زندگی متوفیان معسر بدهکار را مورد تفحص و بررسی دقیق قرار دهند تا وضعیت افراد و صحت و سقم ادعای آنان احراز گردد؛ ثالثاً تحقق خدمات بیمه ای و ایجاد صندوق های جبران خسارت و موسسات قرض الحسنه و خیریه با هدف حمایت از این دسته افراد می‌تواند گام مثبتی در این زمینه باشد.

منابع

قرآن کریم

ابن منظور، محمد (۱۴۰۵). *لسان العرب*. قم: نشر ادب الحوزه.

- آخوند خراسانی، محمد کاظم (بی تا). *کفایه الاصول*. قم: موسسه آل البيت(ع).
- برومند، شهرزاد و همکاران (۱۳۸۷). *امنیت اقتصادی در ایران*. تهران: مطالعات اقتصادی مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی.
- بوزان، باری (۱۳۷۸). *مردم و دولت‌ها و هراس*. تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.
- جعفری لنگرودی، محمدجعفر (۱۳۸۸). *ترمیم‌ولوژی حقوق*. تهران: انتشارات گنج دانش.
- جعفری لنگرودی، محمدجعفر (۱۳۷۰). *مکتب‌های حقوقی در حقوق اسلام*. تهران: انتشارات گنج دانش.
- حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۱۲). *وسائل الشیعه*. قم: موسسه آل البيت.
- حسینی، سید هادی (۱۳۹۴). *مسئولیت تبعی دولت در جبران ضررهای بلاجبران*. تهران: تحقیقات حقوقی تطبیقی ایران و بین الملل.
- حلی، فخر المحققین، محمد بن حسن بن یوسف (۱۳۸۷). *ایضاح الفوائد*. قم: موسسه اسماعیلیان.
- درگاهی، مهدی و عندلیبی، رضا (۱۳۹۴). *حج و ولایت فقیه*. تهران: انتشارات مشعر.
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷). *لغت‌نامه دهخدا*. تهران: دانشگاه تهران.
- راغب اصفهانی (۱۴۱۲). *المفردات فی غریب القرآن*. بیروت: دارالعلم.
- سبزواری، عبدالاعلی (۱۴۱۳). *مذهب الاحکام فی بیان الحلال و الحرام*. قم: مکتب آیت الله سبزواری.
- شهید ثانی (۱۴۱۰). *الروضه البهیة*. قم: کتاب فروشی داوری.
- شیخ صدوق، ابن بابویه (۱۴۰۶). *علل الشرایع*. قم: النشر دار الشریف الرضی.
- شیخ طوسی، ابوجعفر محمد بن حسن (۱۴۰۰). *النهایه*. بیروت: دارالکتاب العربی.
- صفایی، سید حسین و امامی، اسدالله (۱۳۹۳). *مختصر حقوق خانواده*. تهران: نشر میزان.
- طاهری، حبیب الله (۱۴۱۸). *حقوق مدنی*. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- طبرسی، میرزا حسین (المحقق النوری) (۱۴۰۸). *مستدرک الوسائل*. بیروت: موسسه آل البيت علیه السلام.
- غزالی، محمد بن محمد (۱۳۲۴). *المستفصی من علم الاصول*. بیروت: دار صادر.
- طریحی، فخرالدین (۱۳۷۵). *مجمع البحرین*. تهران: انتشارات مرتضوی.
- فیض، علیرضا (۱۳۷۸). *فقه و مبادی اصول*. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- فیومی، احمد بن محمد (۱۴۱۴). *مصباح المنیر*. قم: موسسه دار الهجرة.
- کلینی، ابوجعفر محمد بن یعقوب (۱۴۰۷). *الکافی*. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- محقق حلی، جعفر بن الحسن (۱۴۰۹). *شرایع الاسلام*. قم: موسسه اسماعیلیان.
- محقق داماد، سید مصطفی (۱۳۷۶). *قواعد فقه مدنی*. تهران: انتشارات سمت.
- موسوی خمینی، سید روح الله (۱۴۳۴). *ولایت فقیه و حکومت اسلامی*. تهران: موسسه تنظیم نشر آثار امام (ره).
- موسوی خویی، سید ابوالقاسم (۱۴۱۰). *تکمله المنهاج*. قم: مدینه العلم.
- مهرپور، حسین (۱۳۹۵). *مطالبات زوجه و روش وصول آن*. تهران: انتشارات جنگل.
- میرشکاری، عباس (۱۳۹۴). *طلب ممتاز*. شرکت سهامی انتشار.
- نراقی، احمد بن محمد مهدی (۱۳۲۱). *عواید الايام*. بی‌جا.
- یزدانی، غلام رضا (۱۳۹۶). *تأثیر اعسار بر مهریه زوجه*. نشریه گفتمان حقوقی، شماره ۳۲.

The Holy Qur'an.

Ibn Manẓūr, M., (1405 AH). *Lisān al-Arab*. Qom: Nashr Adab al-Hawzah.

Ākhūnd Khorāsānī, M. K., (n.d). *Kifāyat al-Uṣūl*. Qom: Mu'assasat Āl al-Bayt.

Boroumand, Sh., et al. (2008). *Economic Security in Iran*. Tehran: Majlis Research Center. (In Persian)

- Buzan, B., (1999). *People, States and Fear*. Tehran: Center for Strategic Studies. (In Persian)
- Jafari Langaroudi, Mohammad Jafar. (2009). *Legal Terminology*. Tehran: Ganj-e Danesh. (In Persian)
- Jafari Langaroudi, M. J., (1991) *Schools of Law in Islamic Jurisprudence*. Tehran: Ganj-e Danesh. (In Persian)
- Ḥurr al-ʿĀmilī, M. b. H., (1412 AH). *Wasā'il al-Shī'a*. Qom: Mu'assasat Āl al-Bayt.
- Hosseini, S.H., (2015). *The State's Subsidiary Liability for Uncompensated Damages*. Tehran: Iranian and International Comparative Legal Studies. (In Persian)
- Ḥillī, Fakhr al-Muḥaqqiqīn, Muḥammad b. Ḥasan b. Yūsuf. (2008). *Īḍāḥ al-Fawā'id*. Qom: Mu'assasat Ismā'iliyyān.
- Dargāhī, M., & Andalībī, R., (2015). *Hajj and the Guardianship of the Jurist*. Tehran: Nashr-e Mash'ar. (In Persian)
- Dehkhodā, A.A., (1998). *Dehkhoda Dictionary*. Tehran: University of Tehran. (In Persian)
- Rāghib Iṣfahānī. (1412 AH). *Al-Mufradāt fī Gharīb al-Qur'ān*. Beirut: Dār al-ʿIlm.
- Sabzawārī, ʿAbd al-A'lā. Muḥadhdhab. (1413 AH). *al-Aḥkām fī Bayān al-Ḥalāl wa-l-Ḥarām*. Qom: Maktab Āyat Allāh Sabzawārī.
- Shahīd Thānī. (1410 AH). *Al-Rawḍah al-Bahiyyah*. Qom: Kitābfurūshī Dāvarī.
- Shaykh Ṣadūq (Ibn Bābawayh). (1406 AH). *Ilal al-Sharā'i*. Qom: Dār al-Sharīf al-Riḍā.
- Shaykh Ṭūsī, Abū J. M. b. H., (1400 AH). *Al-Nihāyah*. Beirut: Dār al-Kitāb al-ʿArabī. (In Persian)
- Ṣafā'i, S. H., & Emāmī, A., (2014). *A Concise Text on Family Law*. Tehran: Nashr-e Mīzān. (In Persian)
- Ṭāhirī, Ḥ. A., (1418 AH). *Civil Law*. Qom: Daftar-e Nashr-e Islāmī. (In Persian)
- Ṭabarsī (al-Muḥaqqiq al-Nūrī), M. H., (1408 AH). *Mustadrak al-Wasā'il*. Beirut: Mu'assasat Āl al-Bayt. (In Persian)
- Ghazālī, M. b., Muḥammad, Al-M., (1945). *min Ilm al-Uṣūl*. Beirut: Dār Ṣādir.
- Ṭurayḥī, Fakhr al-Dīn. (1996). *Majma' al-Baḥrayn*. Tehran: Intishārāt Murtazavī.
- Fayz, A., (1999). *Jurisprudence and the Principles of Uṣūl*. Tehran: University of Tehran Press. (In Persian)
- Fayyūmī, A., b. M., (1414 AH). *Miṣbāḥ al-Munīr*. Qom: Mu'assasat Dār al-Hijrah.
- Kulaynī, Abū J. M.b. Y., (1407 AH). *Al-Kāfī*. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyya.
- Muḥaqqiq Ḥillī, J. b. al-Ḥasan. Sharā'i. (1409 AH). *al-Islām*. Qom: Mu'assasat Ismā'iliyyān.
- Muḥaqqiq Dāmād, S.M., (1997) *Rules of Civil Jurisprudence*. Tehran: SAMT Publications. (In Persian)
- Mūsavī Khomeinī, S. R., (2013). *Velāyat-e Faqīh wa Ḥukūmat-e Islāmī*. Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. (In Persian)
- Mūsavī Khūī, S.A., (1410 AH). *Takmilat al-Minhāj*. Qom: Madīnat al-ʿIlm.
- Mehrpūr, H., (2016). *Wife's Claims and Methods of Collection*. Tehran: Jangal Publications. (In Persian)
- Mīrshakārī, A., (2015). *Preferential Claims*. Tehran: Sherkat-e Sahāmī Intishār. (In Persian)
- Naraqī, Aḥmad b. M. M., (n.d). *Awā'id al-Ayyām*. n.p.
- Yazdānī, Gholam Reza., (2017). The Effect of Insolvency on the Wife's Dowry. *Legal Discourse Journal*, no. 32. (In Persian)

